

Materiały do historii stosowania wina w farmacji

Zbigniew Bela

Adres do korespondencji: Zbigniew Bela, e-mail: zbigniew.bela@mp.pl

„Potrici **apothecam** plenam antiquis cadis...”
 „Tej, która lubi wino, **piwnica** pełna beczek **zwinem...**”
 (Phaedros, *Fabulae*, IV, 5)

Wino w dawnym aptekarstwie pełniło ważne, wielorakie funkcje. Świadczą o tym choćby adnotacje w dawnych farmakopeach, z których wynika, że zapasy wina w aptece były tak oczywiste i naturalne, jak leki czy specjalistyczne utensylia. Na przykład w *Farmakopei Królestwa Polskiego* (1817) czytamy: „Do użytku farmaceutycznego najodpowiedniejsze są wina francuskie białe, wina reńskie i wina Malaga”.¹ I podobnie w *Komentarzu do Farmakopei Austriackiej* (1907): „Do celów leczniczych i farmaceutycznych należy używać tylko wina szlachetnego, w dobrym gatunku, wyfermentowanego, czystego, wolnego od ciał obcych, od obcych organizmów fermentacyjnych i produktów tychże.”²

Krótko mówiąc, wino w dawnym aptekarstwie pełniło zarówno funkcje technologiczne (np. jako rozpuszczalnik), jak i merytoryczne (np. jako składnik leków). Obie te funkcje zostaną omówione bardziej szczegółowo w dalszej części artykułu.

I. Technologiczne zastosowania wina

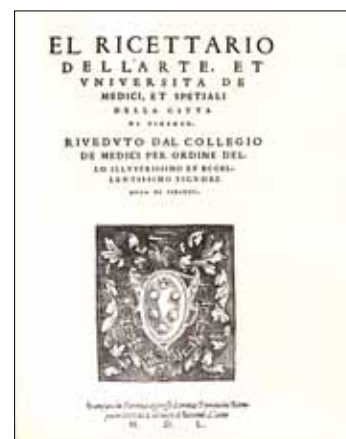
1. Płukanie w winie surowców leczniczych.
2. Gotowanie w winie leczniczych surowców roślinnych.
3. Maceracja surowców roślinnych winem.
4. Zarabianie winem suchych, sproszkowanych składników leku w celu nadania im odpowiedniej konsystencji.
5. Rozpuszczanie (rozrabianie) w winie składników leku.
6. Rozpuszczanie w winie leku w celu umożliwienia jego zażycia.

Podane niżej przykłady takich zastosowań wina pochodzą z czterech źródeł, obejmujących okres od I wieku p.n.e. do 1. połowy XIX wieku. Są to:

- *O lecznictwie ksiąg ośmioro* Celsusa (I wiek p.n.e.)³,
- *Farmakopea florencka* (1498)⁴,
- *Farmakopea austriacka* (1770)⁵,
- *Farmakopea Królestwa Polskiego* (1817).

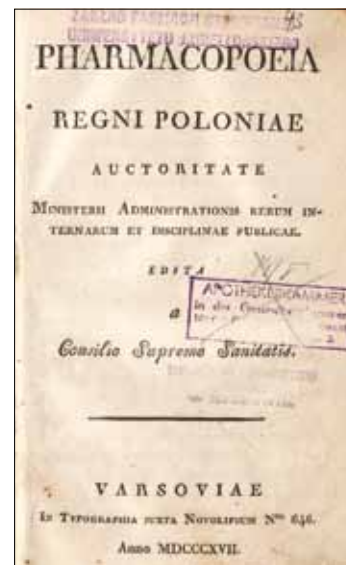
Ilustracja 1. Strona tytułowa *De medicina libri octo* Celsusa (Leida, 1592)

Ilustracja 2. Strona tytułowa *El Ricettario di Firenze* (Florencja, 1550)

Ilustracja 3. Strona tytułowa *Dispensatorium Pharmaceuticum Austriaco-Viennense* (Wiedeń, 1770)

Ilustracja 4. Strona tytułowa *Farmakopei Królestwa Polskiego* (Warszawa, 1817)

1. Płukanie w winie surowców leczniczych
Farmakopea florencka (1550), s. 167: „Olej z dżdżownic: Weź dżdżownic pół funta, optucz dobrze w winie...”

Olio di Lombrichi.

℞ Lombrichi terrestri lib $\frac{1}{2}$
Lauagli bene nel vino, &
mettigli in
Olio rosato Omphacino li.ii
Vino ℥.ii.
Cuoci in bagno à consuma-
tione del Vino, cola, & fer-
ba.

Ilustracja 5. Przepis na olej z dżdżownic w *Farmakopei florenckiej* (Florencja, 1550)

Farmakopea austriacka (1770), s. 201: „Preparat z wątroby wilka: Wątrobę wilka płucze się w winie, suszy w piekarniku...”

2. Gotowanie w winie surowców roślinnych

Aulus Cornelius Celsus, *O lecnictwie ksiąg ośmioro* (I wiek p.n.e.):

- ks. V, rozdz. XXV, podrozdz. 17: „W chorobach tchawicy używa się lekarstwa następującego: owoców strączyńca, korzenia kosaćca, cynamonu, nardu kłosowego, mirry, olibanum⁶, każdego z tych po jednym denarze⁷, szafranu ćwierć denara. Wszystko to gotować w półtorej kwarty⁸ wina rodzynkowego do gęstości miodu.”
- ks. V, rozdz. XXVI, podrozdz. 35: „Takim winno być postępowanie w ranach ciężkich (powstających ze stłuczenia, otarcia lub obecności obcego ciała): najskuteczniejsze są okłady przyrządzone z łupinek granatowych w winie odgotowanych, których miąższ rozarty miesza się z maścią woskową i olejkiem różanym.”

Catapodium aliud ad multa valens.

QVINETIAM sylvestris papaueris cum iam ad excipendam lacrymam maturum est, manipulus, qui manu comprehendi potest, in vas demittitur, & superinfunditur aqua, quae id contegat, atque ita coquitur. Vbi iam bene manipulus is coctus est, ibidem expressus proicitur, & cum eo humore, passi pari mensura miscetur, inferuetque donec crassitudinem sordium habeat. Cum infrixit, catapodia ex eo fiunt, ad nostrae fabae magnitudinem, habentque vsum multiplicem. Nam & somnum faciunt, vel per se assumpta, vel ex aqua data, & aurium dolores leuant, adiectis exiguo modo ruta succo, ac passi. Et tormina supprimunt ex vino liquata, & inflammationem vuluae coercent, mista cerato ex rosa facta, cum paulum his croci quoque accessit, & ex aqua fronti inducta, pituitam in oculos decurrentem tenent.

Ilustracja 7. Przepis Celsusa z *De medicina libri octo* (Leida, 1592), ks. V, rozdz. XXV, podrozdz. 4

JECORIS LUPI PRÆPARATIO.

Jecur lupi vino odorato lotum exsicce-
tur in furno, & fantalo citrino pulveri-
fato inspergatur, atque loco sicco asser-
vetur.

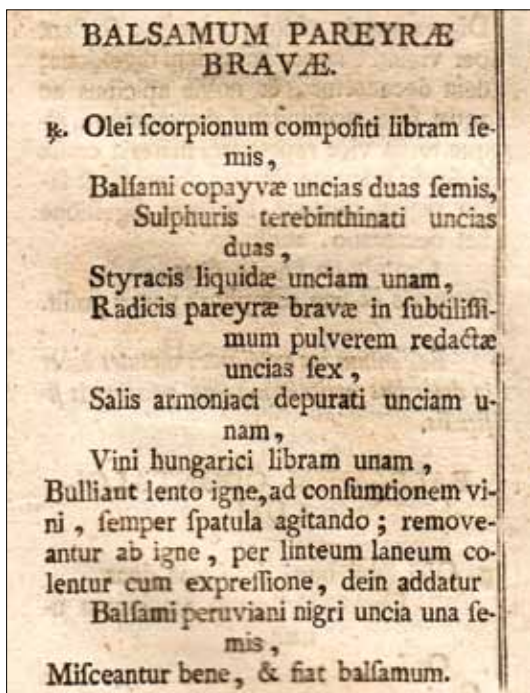
Ilustracja 6. Przepis na preparat z wątroby wilka w *Farmakopei austriackiej* (Wiedeń, 1770)

- ks. V, rozdz. XXII, podrozdz. 2: „Do powstrzymania gnicia ciała i zapobieżenia szzerzenia się zgorzeli, a także usunięcia zgnitego mięsa, służy miód (...) z oliwnymi liśćmi, poprzednio w winie odgotowanymi.”
- ks. V, rozdz. XXV, podrozdz. 4: „Garść polnego maku, dojrzałego już do wydania soku, wpuszcza się do naczynia; zalewa wodą do zupełnego pokrycia i gotuje; po zagotowaniu wyjmuje się mak i wyciska zeń sok, po czym, rozmieszawszy ten sok z równą ilością wina rodzynkowego,

Miva Aromatica di Mesue.

℞ Sugho di Mele Coto-
gnie lib.xx.
Vin bianco potente lib. x.
Fa bollire che scemi el ter-
zo leuando la ftiuma, lascia
pofare, & cola, & aggiugni
Mele ftiumato lib.v i.
Et di nuouo riponi à fuocho
& aggiugni gli infra scritti
Spetii.
Cinnamomo } añ.3.ii i.
Cardamomo }
Gherofani } 3.i i.
Gengiouo }
Mastiche } añ. 3.i. $\frac{1}{2}$.
Legnio Aloe }
Mace }
h

Ilustracja 8. Przepis na preparat o nazwie *Miva* w *Farmakopei florenckiej* (Florencja, 1550)

Ilustracja 9. Przepis na balsam Pareyre Brave w *Farmakopei austriackiej* (Wiedeń, 1770)

poddaje się gotowaniu, dopóki nie przybierze gęstości błota.”

Farmakopea florencka (1550):

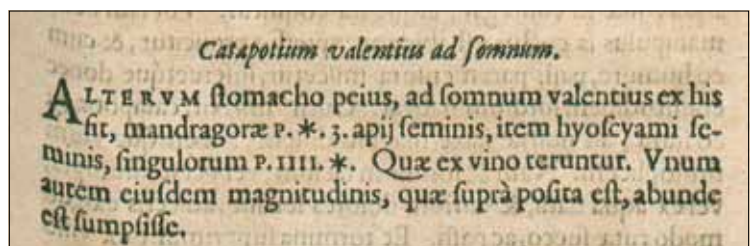
- s. 85: „Miva⁹ według Mesuego¹⁰: Weź soku pigwowego 25 funtów¹¹, wina białego cierpkiego 10 funtów, zmieszaj i gotuj na wolnym ogniu...”
- s. 99: „Syrop z kalaminty¹² według Mesuego: Weź soku z kalaminty, soku z granatów, wina białego pachnącego, każdego po cztery funty, gotuj tak długo, aż połowa wina się wygotuje...”
- s. 115: „Odrutka według Andromacha: Weź pulpy z rodzyneków 3 uncje¹³, szafranu 1 drachmę, tataraku i bdellium¹⁴ po dwie i pół drachmy, kasji¹⁵ i cynamonu po półtorej drachmy, nardu kłosowego trzy drachmy (...) wina pachnącego ile trzeba, gotuj i zrób odrutkę.”
- s. 166: „Olej z Euphorbium według Mesuego: Weź Euphorbium¹⁶ pół uncji, oliwy pięć uncji, wina pięć uncji, gotuj, aż całe wino się wygotuje.

Farmakopea austriacka (1770):

- s. 26: „Balsam Pareyre Brave¹⁷: Weź oleju skorpionowego pół funta, balsamu Copaive¹⁸ dwie i pół uncji, siarki dwie uncje, styraku 1 uncję (...) wina węgierskiego 1 funt. (...) Gotuj na wolnym ogniu, aż całe wino się wygotuje...”
- s. 173: „Maść czerwona: Weź masta świeżego niesolonego sześć funtów, kłącza marzanny barwierskiej i korzenia pięciornika¹⁹, obojga po trzy uncje, gotuj w winie czerwonym pachnącym, aż całe wino się wygotuje...”

Ilustracja 10. Przepis na preparat z płuc wilka w *Farmakopei austriackiej* (Wiedeń, 1770)

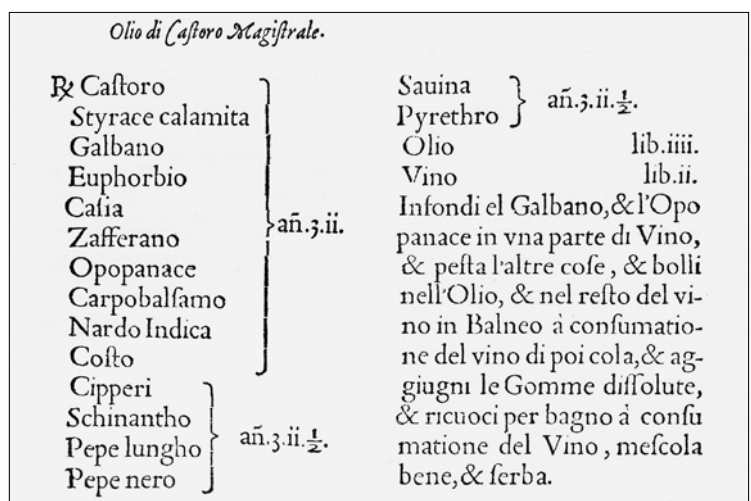
Ilustracja 11. Przepis Celsusa z *De medicina libri octo* (Leida, 192), ks. V, rozdz. XXV, podrozdz. 2

- s. 201: „Preparat z wilczych ptuc: świeże ptuca wilka (...) gotuje się w winie białym, dodawszy do niego hyzopu i driakwi polnej...”

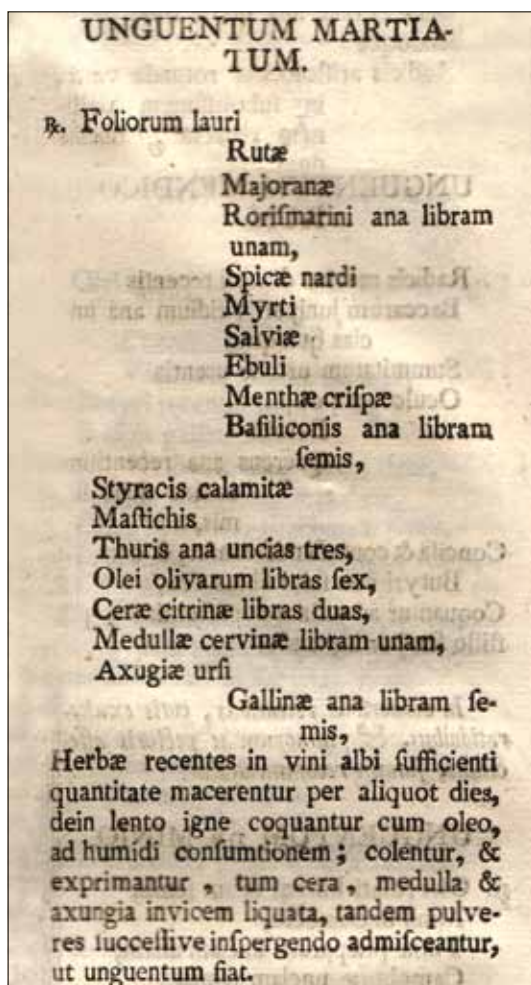
3. Maceracja w winie surowców roślinnych²⁰

Aulus Cornelius Celsus, *O lecznictwie ksiąg ośmiuro* (I wiek p.n.e.):

- ks. V, rozdz. XXV, podrozdz. 2: „Gorszym dla żołądka, silniejszym atoli na sprowadzenie snu jest kęsek (gr. *katapotia*) tak złożony: mandragora półtorej drachmy, nasiona selera i nasiona lulka czarnego po cztery drachmy – które po namoczeniu w winie rozetrzyj...”

Ilustracja 12. Przepis na olej ze strojów bobrowych w *Farmakopei florenckiej* (Florencja, 1550)

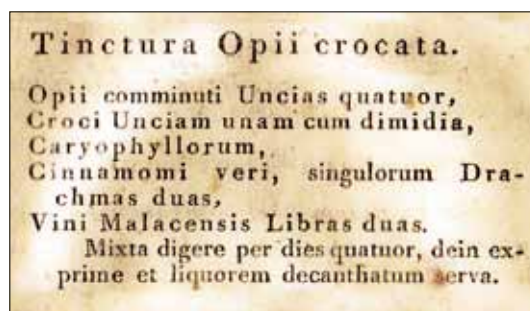
Ilustracja 13. Przepis na maść żołnierską w *Farmakopei austriackiej* (Wiedeń, 1770)

Farmakopea florencka (1550)

- s. 99: „Syrop piotunowy. Weź piotunu pół funta, róży czerwonej dwie uncje, nardu kłosowego trzy drachmy, wina starego dobrego i soku pigwowego po dwa i pół funta, maceruj przez jedną noc...”
- s. 166: „Olej ze strojów bobrowych: Weź strojów bobrowych²¹, styrazu²², galbanu²³, Euphorbium²⁴, kasji²⁵, szafranu, opoponaku²⁶, carpopalsamum²⁷, nardu kłosowego (...) każdego po trzy drachmy (...) oleju cztery funty, wina dwa funty. Mocz galban i opoponak w jednej części wina...”

Farmakopea austriacka (1770)

- s. 146: „Syrop ze skórek pomarańczowych: Weź świeżych skórek z pomarańczy sześć uncji, wina dobrego dwa funty, maceruj skórki w winie w miejscu chłodnym przez 24 godziny...”
- s. 163: „Maść Agryppy²⁸: Weź korzenia przestępu dwie uncje, oślich ogórków²⁹ 1 funt, (...) korzenia fiołkowego trzy uncje. Świeże korzenie połam, pokrój i stłucz, potem maceruj w winie przez 8 dni...”
- s. 169: „Maść żołnierska: Weź liści bobkowych, ruty i majeranku, każdego po pół funta, (...) styrazu

Ilustracja 14. Przepis na nalewkę opiumową z szafranem w *Farmakopei Królestwa Polskiego* (Warszawa, 1817)

trzciniowego, mastyki i olibanum po trzy uncje, (...) wosku żółtego dwa funty. (...) Świeże zioła maceruj w dostatecznej ilości wina białego przez kilka dni...”

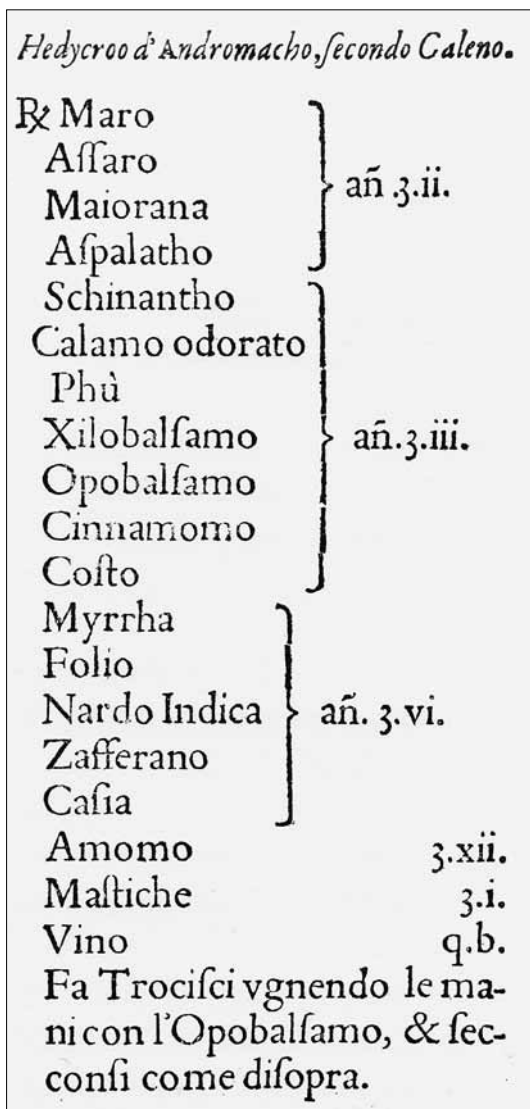
Farmakopea Królestwa Polskiego (1817)

- s. 158: „Syrop ze skórek pomarańczowych: Weź suszonych skórek pomarańczy cztery uncje, wina francuskiego białego dwa funty, wytrawiaj przez dwa dni w zamkniętym naczyniu...”
- s. 160: „Syrop szafranowy: Weź szafranu pół uncji, wina francuskiego białego jeden funt, maceruj przez kilka godzin...”
- s. 173: „Nalewka opiumowa z dodatkiem szafranu: Weź opium cztery uncje, szafranu pół uncji, goździków i cynamonu po dwie drachmy, wina Malaga dwa funty. Zmieszaj i zostaw na cztery dni, żeby się macerowało...”
- s. 174: „Nalewka z rzewienia: Weź korzenia rzewieniowego dwie uncje, skórek pomarańczowych pół uncji, kardamonu dwie drachmy, zmieszaj i maceruj w winie Malaga przez cztery dni...”

4. Zarabianie winem suchych, sproszkowanych składników leku w celu nadania im odpowiedniej konsystencji

Aulus Cornelius Celsus, *O lecznictwie ksiąg ośmiorn* (I wiek p.n.e.):

- ks. V, rozdz. XX, podrozdz. 2: „Najstynniejszy z kołaczyków³⁰ jest ten sporządzony przez Polyba (zięcia Hipokratesa) zwany *Sphragis* (pieczęć): atunu łupnego cztery denary, chalkantytu³¹ dwa denary, mirry pięć denarów, aloesu tyle samo, owoców granatu i żółci wołowej po sześć drachm; leki te rozarte, zarabiają się winem cierpkim.”
- ks. V, rozdz. XX, podrozdz. 4: „*Pastillus Andronis*. Przy zapaleniu języczka, brudnych i złośliwych wrzodach (oryg. *cancer*) części sromnych, zaleca Andron kołaczyk taki: orzechów galasowych, chalkantytu i mirry po 1 denarze, (...); leki te zarabia się winem z rodzynek...”
- ks. V, rozdz. XX, podrozdz. 6: „Kołaczyk na wypęczenie kamienia z pęcherza moczowego: kasja, szafran, mirra, wrotycz, narda indyjska, cynamon, korzeń lukrecji, dziurawiec. Leki te po równych

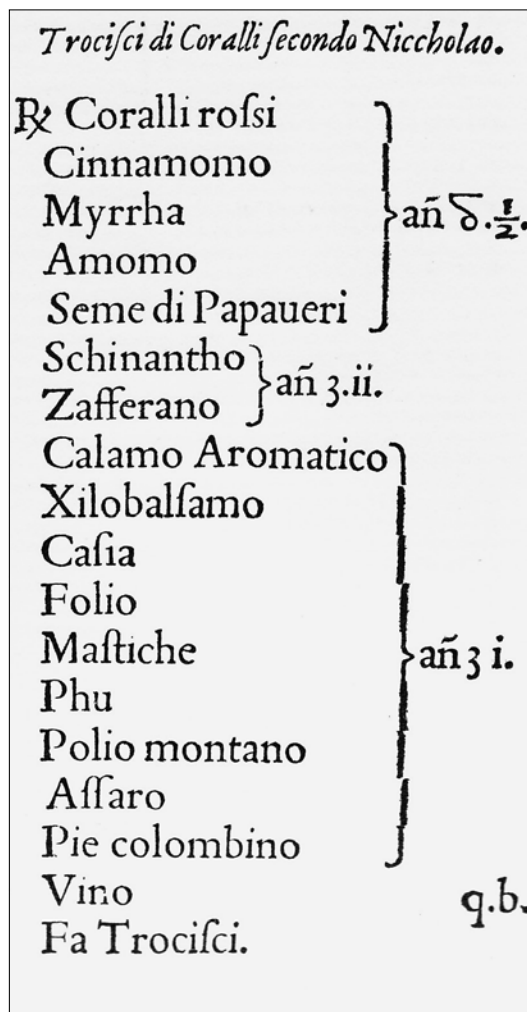

Ilustracja 15. Przepis na kotaczyki Andromacha według Galena w *Farmakopei florenckiej* (Florencja, 1550)

częściach rozciera się, a za dodaniem małej ilości wina łagodnego sporządza się kotaczyki, z których każdy ma ważyć jeden denar.”

Farmakopea florencka (1550)

- s. 140: „Pigułki zwykłe³²: Weź aloesu jedną uncję³³, mirry i szafranu po pół uncji, wina białego ile trzeba, zrób pigułki.”
- s. 144: „Pigułki według Rhazesa: Weź (...) pulpy kolokwintowej³⁴ trzy drachmy i jeden skrupuł (...) wina białego ile trzeba, zrób ciasto (na pigułki).
- s. 149: „Kotaczyki Andromacha według Galena: Weź kopytnika, majeranku, smoty, każdego po dwie drachmy, pigwy, tataraku, opoponaku, (...) każdego po trzy drachmy, mirry (...) nardu kłosewego, szafranu, kasji, każdego po sześć drachm (...) wina ile trzeba (...) zrób kotaczyki.”
- s. 149: „Kotaczyki Demokratesa według Galena: Weź szafranu trzy skrupuły, mirry i róży czerwonej

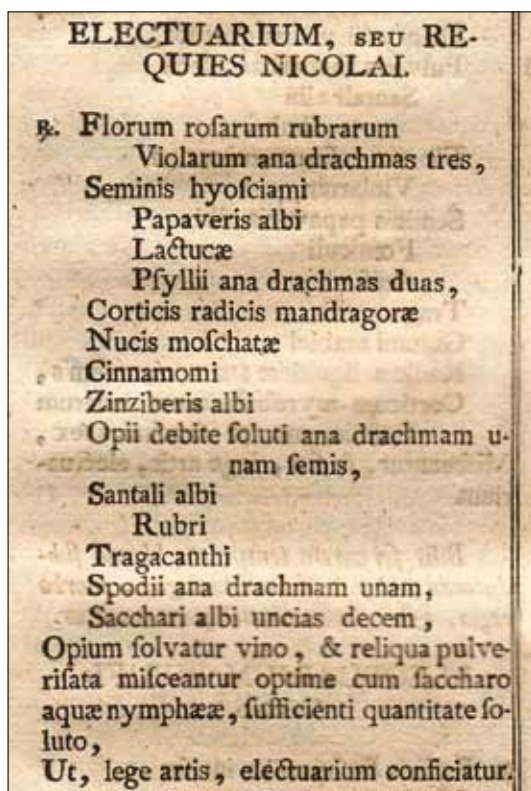
Ilustracja 16. Przepis na kotaczyki z koralu według Mikotaja z Salerno w *Farmakopei florenckiej* (Florencja, 1550)

po jednej drachmie, (...) wina ile trzeba, zrób kotaczyki.

- s. 154: „Kotaczyki z koralu według Mikotaja (z Salerno): Weź koralu czerwonego, mirry, (...) nasion maku, każdego po pół uncji, pigwy i szafranu po dwie drachmy, tataraku, kasji, mastyki, kopytnika po jednej drachmie, wina ile trzeba, zrób kotaczyki.
- s. 159: „Weź tucji³⁵ 28 drachm, hematytu 25 drachm (...) mirry 6 uncji, szafranu pół uncji, opium jedną uncję (...) wina ile trzeba.”

Farmakopea austriacka (1770)

- s. 50: „Powidetko orwiettańskie³⁶: Weź sproszkowanego mięsa żmii, (...), cytwaru³⁷ arcydziegła, kozłka lekarskiego, dyptamu białego, omanu wielkiego, jaskółczego ziela, każdego po trzy uncje, (...) glinki pieczętnej jedną uncję, (...) opium trzy drachmy, roobu³⁸ jałowcowego sześć funtów, (...) wina szlachetnego ile trzeba, zrób powidetko...”

Ilustracja 17. Przepis na powidełko Mikotaja z Salerno w Farmakopei austriackiej

5. Rozpuszczanie (rozrabianie) w winie

Aulus Cornelius Celsus, *O lecznictwie ksiąg ośmiuro* (I wiek p.n.e.), ks. V, rozdz. XVIII, podrozdz. 3: „Malagmat³⁹ od bólu wątroby: (...). Malagmat ten używa się dopóki jest świeżym; jeżeli zaś ma być przechowywanym, dodaje się do tego mieszanina z szesnastu

denarów żywicy terpentynowej i dziesięciu denarów wosku w lekkim winie rozrobionych.”

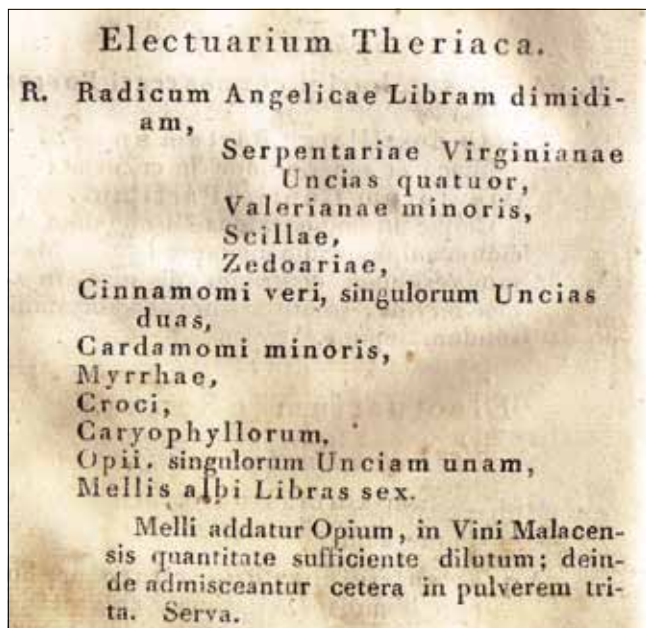
Farmakopea florencka (1498), s. 127: „Teriak Andromacha według Galena: Weź kołaczyków z cebuli morskiej 48 drachm, kołaczyków żmijowych (...) i opium po 24 drachmy (...) wina dobrego pachnącego ile trzeba...”

Farmakopea austriacka (1770):

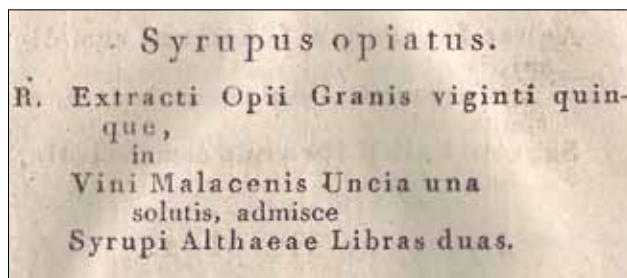
- s. 46: „Powidełko z ożanki czosnkowej: Weź ożanki czosnkowej jedną uncję, dyptamu kreteńskiego (...) kasji, galbanu, (...) styraku, glinki lemnijskiej, (...) opium, każdego po półtorej drachmy, (...). Opium rozpuść w winie...”
- s. 52: „Powidełko Mikotaja (z Salerno): Weź kwiatów róży czerwonej i fiołków po trzy uncje, nasion lulka czarnego i białych nasion maku (...) każdego po dwie drachmy (...) opium półtorej uncji, drewna sandałowego czerwonego i białego po półtorej drachmy. (...) Opium dobrze rozpuść w winie...”
- s. 54: „Teriak Andromacha: (...) Opium tebańskiego dwa funty, soku lakrycjowego jeden funt, (...) wina kreteńskiego ile trzeba...”
- s. 199: „Żywica ammoniakowa preparowana: Weź żywicy ammoniakowej ile trzeba, rozpuść w szlachetnym winie...”

Farmakopea Królestwa Polskiego (1817)

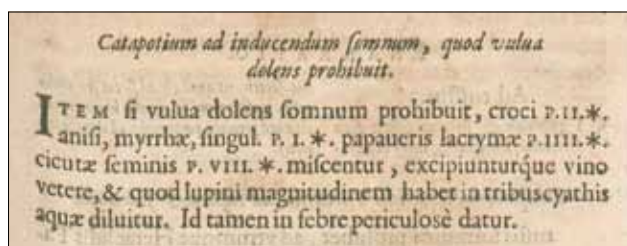
- s. 104: „Powidełko teriakowe: Weź (...) opium, rozpuść je dobrze w dostatecznej ilości wina Malaga...”
- s. 161: „Syrop opiumowy: Weź ekstraktu opiumowego, (...) rozpuść w winie...”

Ilustracja 18. Przepis na powidełko teriakowe w Farmakopei Królestwa Polskiego

Ilustracja 19. Przepis na syrop opiumowy w Farmakopei Królestwa Polskiego

Ilustracja 20. Przepis Celsusa z *De medicina libri octo* (Leida, 1746), ks. V, rozdz. XXV, podrozdz. 5

6. Rozpuszczanie w winie leku (w celu umożliwienia zażycia)

Aulus Cornelius Celsus, *O lecznictwie ksiąg ośmiorn* (I wiek p.n.e.):

- ks. V, rozdz. XXV, podrozdz. 5: „Kęsek⁴⁰ przeciw bezsenności z bólu macicy powstałej. Szafranu dwa denary, anyżu i mirry po jednym denarze, opium cztery denary, nasion cykuty osiem denarów; co miesza się razem i w celu zażycia zarabia starym winem...”
- ks. V, rozdz. XXV, podrozdz. 15: „Na wzmocnienie głosu służy napój złożony z jednego denara olibanum rozpuszczonego w dwóch kieliszkach wina.”
- ks. V, rozdz. XXV, podrozdz. 4: „Gdy masa ta zastygnie, wyrabia się z niej kęski wielkości ziarna bobu, które wielokrotnie mają zastosowanie. (...) Koją ból uszu za małym dodatkiem soku rucianego i wina rodzynkowego; rozcieńczone winem łagodzą morzysko⁴¹; rozmieszane z maścią różaną z małym dodatkiem szafranu, uśmierzają zapalenie macicy, a rozcieńczone wodą i wtarte w czoło, powstrzymują wozgrzę⁴² do oczu napływającą.”

II. Lecznice zastosowanie wina

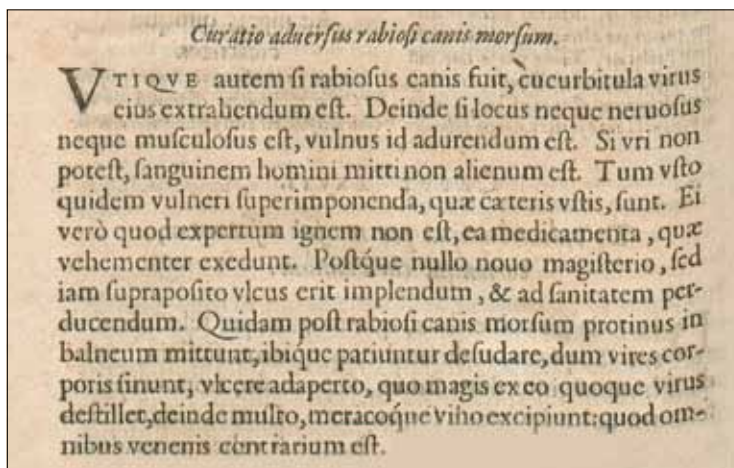
1. Wino jako lek lub jako składnik leku

Aulus Cornelius Celsus, *O lecznictwie ksiąg ośmiorn* (I wiek p.n.e.):

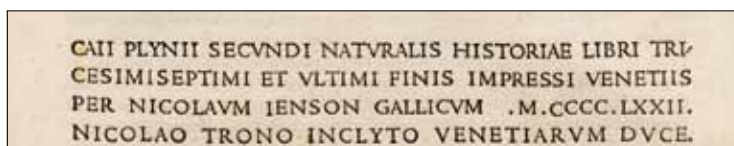
- Ks. V, rozdział I, podrozdz. 1: *O lekach, które tamują upływ krwi*: „Powstrzymują upływ krwi: siarkan żelazawy, po grecku *chalkantos* zwany⁴³, (...) olibanum, alona, (...) otów palony, ziele krwawe, glina garncarska, wino...”
- Ks. V, rozdz. VI: *O lekach gryzących*: „Gryzącymi lekami są: atun płynny, grynszpan, (...) cynober, kora kadzidłowego drzewa, żywica terpentynowa, (...) korzeń narcyzowy, sok niedojrzałych winogron, żółć wołowa, (...) wino...”
- Ks. V, rozdz. VII: *O lekach wyzerających (pustoszących)*⁴⁴: „Do wyzerających ciało zaliczamy sok akacji, heban, grynszpan⁴⁵, boraks, (...) złototusk⁴⁶, siarkę, gorczycę, żółć, sadzę, soczewicę, miód, liście oliwne, szantę, (...) kamień krwawnik, (...) wino i ocet⁴⁷”.
- Ks. V, rozdz. XXVII, podrozdz. 2: „Niektórzy wysyłają pokąsanego przez psa wściekłego natychmiast do kąpieli, w której zalecają mu przy otwartej ranie pocić się tak długo, dopóki siły ciała na to pozwolą, w celu, iżby tym sposobem łatwiej jad się wysączył; poczem wyptukują ranę obfitą ilością szczerzego wina, które skutecznym jest lekarstwem przeciwko wszelkim truciznom.”
- Ks. V, rozdz. XXV, podrozdz. 14: „Chorym położnicom podaje się na czczo ciepłe wino z czosnaczkiem.”⁴⁸

2. Wina lecznicze

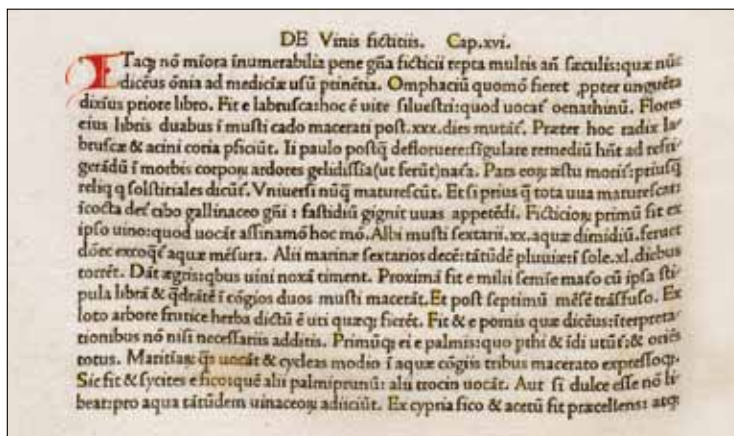
Wina lecznicze to roztwory w winie substancji leczniczych, zwykle pochodzenia roślinnego. Alkohol

Ilustracja 21. Przepis Celsusa z *De medicina libri octo* (Leida, 1792), ks. V, rozdz. XXV, podrozdz. 2

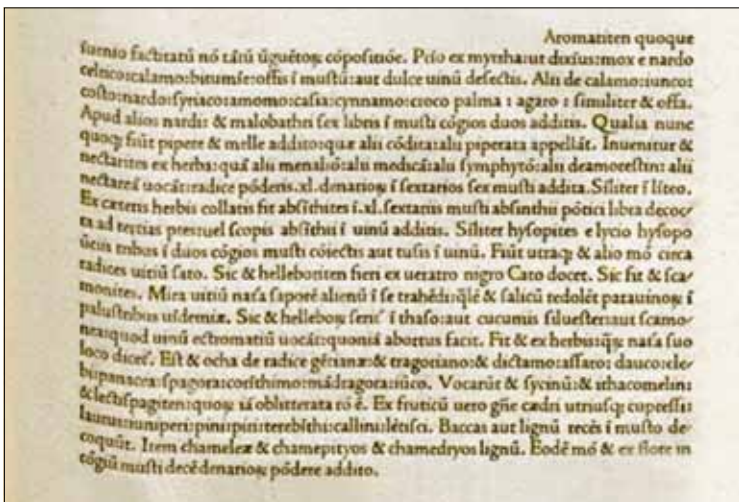

Ilustracja 22. Kolofon (metryczka drukarska) weneckiego wydania *Historii naturalnej* Pliniusza z 1472 roku

Ilustracja 23. Fragment *Historii naturalnej* (Wenecja, 1472) dotyczący win „przyprawnych”

i kwasy zawarte w winie sprawiały, że substancje czynne łatwo dawały się ekstrahować, a dodatkowo przyjemny smak i aromat wina ułatwiały przyjmowanie przyrządzonych w ten sposób leków. Ponadto leki takie wykazywały dużą trwałość. W zależności od zastosowania, do przyrządzania win leczniczych używano różnych gatunków win naturalnych. Do preparowania win o działaniu wzmacniającym (*tonica*) i ściągającym (*adstringentia*) używano bogatego w taninę wina czerwonego, do win leczniczych o działaniu moczopędnym (*diuretica*) lub zawierających alkaloidy używano wina białego. Do win leczniczych łatwo ulegających zepsuciu używano bogatszych w alkohol win słodkich.

Ilustracja 24. Fragment *Historii naturalnej* (Wenecja, 1472) dotyczący win „korzennych”

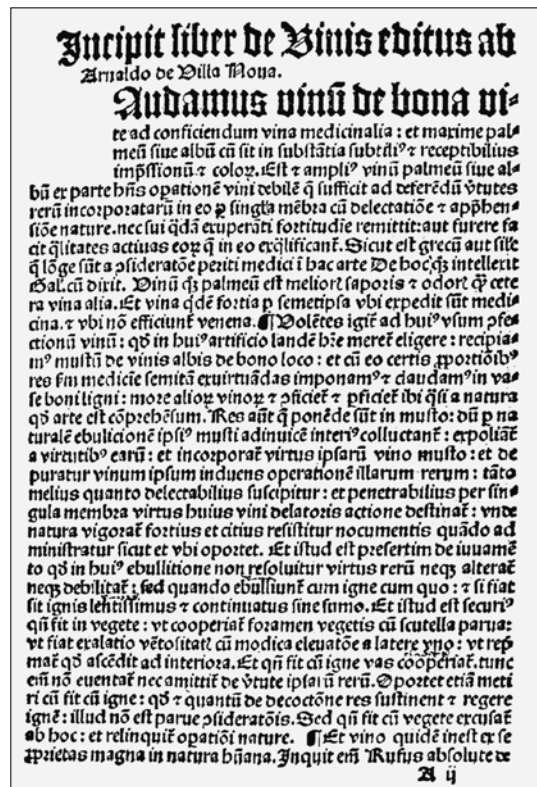
O winach takich Pliniusz (I wiek n.e.) pisze w swojej *Historii naturalnej* w ten sposób: „Już przed wieloma wiekami wymyślono liczne gatunki przyprawiane- go wina na użytek lekarski.”⁴⁹ Wina „przyprawne”, o jakich pisze Pliniusz, to wina z dodatkiem roślin leczniczych, takich jak piołun⁵⁰, hyzop⁵¹, ciemiernik cuchnący⁵², szanta⁵³ i cebula morska⁵⁴.

W kontekście win leczniczych Pliniusz pisze też o winach tzw. korzennych⁵⁵. Pisze tak: „Do tego celu brano tataraku⁵⁶, kozłka⁵⁷, omanu⁵⁸, rozmarynu, cy- namonu, szafranu i kopytnika⁵⁹, robiono z tego ciasto i wrzucano w moszcz albo w słodkie wino.”

Jako przykład średniowiecznego zbioru przepi- sów na wina lecznicze może służyć traktat *Liber de vinis* (Książka o winach), którego autorem był Arnald de Villanova (1235–1312), lekarz i autor traktatów medycznych. Traktat *Liber de vinis* można znaleźć na

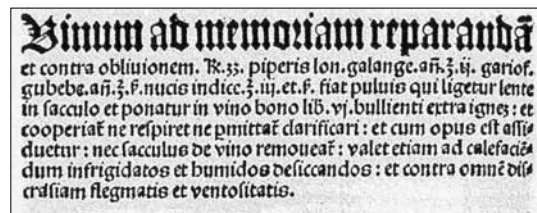

Ilustracja 26. Jedna z kart traktatu Arnalda de Villanova pt. *Liber de vinis*, zawierająca m.in. przepisy zatytułowane *Vinum ad memoriam reparanda* („Wino przywracające pamięć”), *Vinum yspoi virtutem habet diurecticam*... („Wino hyzopowi posiadające właściwości diuretyczne...”) i *Vinum confortans omnia membra* („Wino wzmacniające wszystkie organy”)

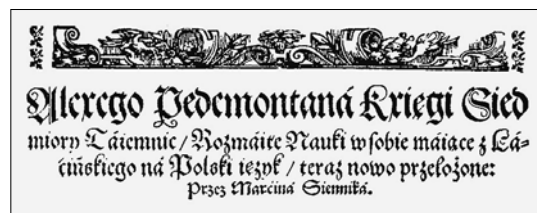

Ilustracja 25. Strona początkująca traktat Arnalda de Villanova pt. *Liber de vinis*. Pierwsze słowa na tej stronie to: „Incipit Liber de vinis. Laudamus vinum de bona vite ad conficiendum vinum medicinalia” („Zaczyna się książka o winach Arnalda de Villanova. Pochwala wina z dobrej winorośli do użytku lekarskiego”)

przykład w pierwszym z drukowanych wydaniu *Dzieł* Arnalda (Lyon, 1504); natomiast jako osobna książ- ka ukazał się w Lipsku w 1501 roku. Można tam zna- leźć przepisy na takie m.in. wina lecznicze jak *Wino*

Ilustracja 27. Przepis Arnalda de Villanova zatytułowany *Vinum ad memoriam reparanda* („Wino przywracające pamięć”)

Ilustracja 28. „Alekseo Pedemontana księgi siedmiory Tajemnic rozmaite nauki w sobie mające, z łacińskiego na polski język teraz nowo przełożone przez Marcina Siennika”

dla melancholików, Wino poprawiające pamięć, Wino pigwowe według Dioskoridesa, Wino hyzopowe przeciwko zatrzymaniu moczu czy Wino dobre na febrę czwartaczkę.

Na przykład przepis na Wino przywracające pamięć jest następujący: „Weź imbiru, długiego pieprzu i galgantu⁶⁰, każdego po dwie uncje, goździków i kubebów po pół uncji, orzeszków piniowych jedną uncję i półtora drachmy. Zrób z tego wszystkiego proszek, przesyń go do woreczka, który dobrze zawiąż i włóż do siedmiu funtów dobrze wyfermentowanego wina. Przykryj wino dobrze, tak aby nie traciło swego aromatu. Używaj go kiedy tylko uznasz, że jest ci potrzebne, ale nie wyjmuj z niego woreczka ze sproszkowanymi ingrediencjami.”

Przykładem renesansowego zbioru przepisów na wina może być polska wersja *Sekretów Aleksego z Piemontu*⁶¹, zatytułowana *Aleksego Pedemontana Tajemnice*.⁶² Przepisy na wina lecznicze zostały tutaj podzielone na trzy grupy. Pierwsza nosi tytuł *O winach z ziół i do czego które służy*. Wina, o jakich tam się mówi, to m.in. wino „piołynkowe” (piołunowe), szatwiowe⁶³, szantowe, boragowe⁶⁴, omano- we i wino z cebuli morskiej. Na przykład przepis na wino piołunowe jest następujący: „Wino piołynkowe, zaziębionemu żołądkowi dobre. Weźmi wierzchołków piołynu suchego, wlej na nie muszkatelli⁶⁵ i gorzałki po równej części. Daj im tak moknąć 24 godziny. A gdy tego trochę do beczki nalejesz, uczynisz je bardzo dobrym.” Natomiast przepis na wino z cebuli morskiej wygląda tak: „Wino z cebuli morskiej ku dobrej strawności, przeciw staremu kaszlowi i bole- niu żołądkowemu. Czterdzieści dni przed zbieraniem

¶ Weźmi wino Piołynkowe / zaziębionemu żołądkowi dobre. Abowiem wiatry rospadza / które z flegmy darcie przynosi: Weźmi wierzchołków Piołynu suchego / wlej na nie Muskatelle / y gorzałki po równej części / Daj mu tak moknąć 24 godzin. A gdy tego trochę do fasy winą wleci / weźmi je bardzo dobrym.

Ilustracja 29. Przepis Aleksego z Piemontu na wino piołunowe

wina obierz cebulę morską i pokraj ją w kosteczki, nawlecz one kosteczki na nić, a susz je w cieniu, a gdy uschną, a będzie ich funt, włóż je w siedem garnców wina młodego, niech tak mokną trzydzieści dni. Potem je wyjmij, wino też z drożdży spuść we dwa dzbany, a tak chowaj.”

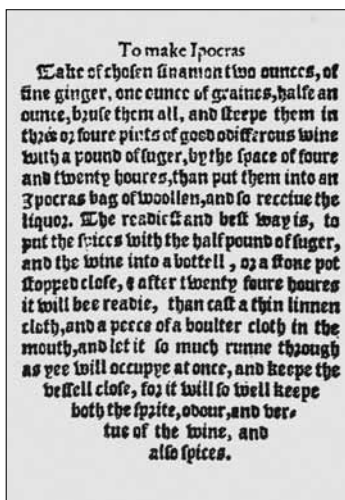
Druga grupa przepisów na wina lecznicze w *Aleksego Pedemontana Tajemnicach* nosi tytuł: *O winach lekarskich z rzeczami wonnymi przyprawnych*. Jedno z nich to „wino przyprawne rzeczami wonnymi, pierśm, bokom i płucom ból oddala, pędzi moc zatrzymaną i miesięczne pławy, zagrzewa podróżne w mroz, gęstą flegmę rozrzedza, sen przynosi, nerkowy i pęcherzowy ból leczy. Weźmi ziela tatarskiego uncję jedną, kozłka lekarskiego siedem dragm, pasternaku włoskiego dwie dragmy⁶⁶, nardy indyjskiej sześć uncji, cynamonu pół uncji, szafranu także (tyle samo). To wszystko miałko na proch potarłszy, a w chustkę zawiąawszy, zanurz w fasę wina, a gdy się wino usadzi, przelej do innej fasy.”

¶ Wino przyprawne rzeczami wonnymi / Pierśm / Bokom / y Płucem ból oddala / pędzi moc zatrzymaną y miesięczne pławy / oddala wzdryganie / zagrzewa podróżne w mroz / gęstą flegmę rozrzedza / sen przynosi / ból oddala / Nerkowy ból / y Pęcherzowy leczy. Weźmi ziela Tatarskiego uncya 1. Kozłku Włoskiego siedm dragm / Pasternaku włoskiego dwie dragmie / Nardy Indyjskiej sześć uncji / Cynamonu pół uncye / Szafranu także / Amomum pięć dragm. Tego iż w Aptekach prawdziwego nie ma. Na to miejsce ródzi Galepus wsiac / Siolkowego Korzenia / Kopyentku też weźmi jeden tot. To wszystko na miałko proch potarłszy / a w chustkę zawiąawszy / zanurz w fasę winą / a gdy się wino usadzi / przelej do innej fasy.

Ilustracja 30. Przepis Aleksego z Piemontu na „wino przyprawne rzeczami wonnymi”

¶ Wino Hipokras prze ludzi stare / zwłast cza zimie jest pożyteczne / a ludzkiom flegmistym. Abowiem zagrzewa nerki / y wsiłło ciało / Puchnienie Arwawnic tlemi / strawność dobra czyni / barwe cudna / sprawnie / wzrost wyiaenia / baczność ostrzy / siwizny powściąga. Weźmi Cynamonu do brego iedne uncya / Ingbieru / Galgánu / Tatarskiego ziela / Balsamowego nąsienia / y ródziel / Nardy Indyjskiej / Kopyentku / Mirrowch iągód / Każdego stych iedne uncya / Mastiki dwie dragmie / Lakrycey / Rozynkow po pół uncye / Cukru ile trzeba. Wsiłło to dobrze potarłszy / wsyp we cztery kwarty winą dobrego / co samo w sobie jest / przecedzaw aź będzie iasne.

Ilustracja 31. Przepis Aleksego z Piemontu na „wino Hipokras dla ludzi starych”

Ilustracja 32. Szesnastowieczny przepis na wino hipokras w języku angielskim

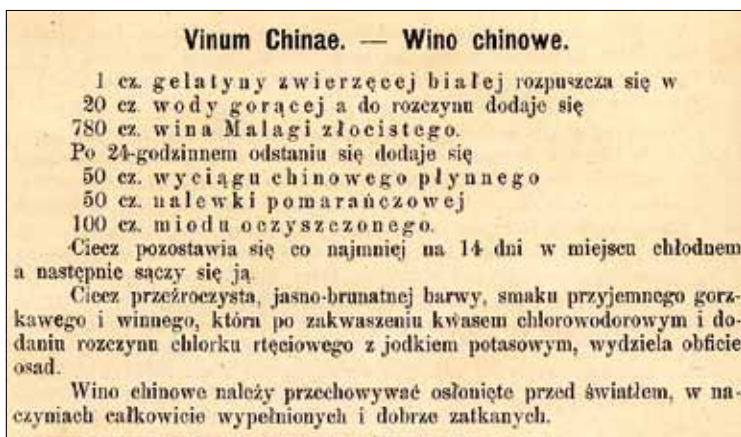
Ilustracja 33. Strona tytułowa *Nauki o przyrządzaniu leków* Bronisława Koskowskiego. Warszawa, 1927

Ilustracja 34. Strona tytułowa *Receptury* Janusza Supniewskiego. Warszawa, 1957

Ilustracja 35. Strona tytułowa *Komentarza do ósmego wydania Farmakopei Austriackiej* Ignacego Lembergera. Kraków, 1907

Ilustracja 36. Przepis na wino chinowe w *Komentarzu Farmakopei Austriackiej* Ignacego Lembergera (Kraków, 1907)

I ostatnia grupa przepisów na wina lecznicze w *Sekretach Aleksego z Piemontu*, które Pliniusz nazywał korzennymi, a które tutaj otrzymały ogólny tytuł: *O winiech lekarskich, co je Hipokrasem zowią*. Oto kilka tytułów takich przepisów: *Hipokras przeciw mdłości żołądka*, *Wino Hipokras służące chorobie serdecznej*, *Hipokras piersiam i ptucam służące*, *Hipokrasu tawniuczka przyprawa* i *Wino Hipokras dla ludzi starych*.

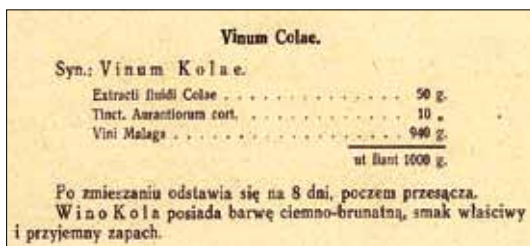
Przepis na ostatnie z tych win – dla ludzi starych – jest następujący: „Wino Hipokras dla ludzi starych, zwłaszcza w zimie jest pożyteczne ludziom zadumatym a flegmistym. Albowiem rozgrzewa nerki, puchnienie krwawnic tłumi, strawność dobrą czyni, wzrok wyjaśnia, siwizny powściąga. Weźmij cynamonu dobrego jedną uncję, imbiru, gałganu⁶⁷, tatarskiego ziela, kopytniku, mirtowych jagód⁶⁸, każdego z tych jedną uncję, mastyki dwie dragmy⁶⁹, lakrycyi⁷⁰ i rodzyneków po pół uncji, cukru ile trzeba. Wszystko dobrze potarwszy, wsyp w cztery kwarty wina dobrego, przecedzaj, aż będzie jasne (klarowne).”

Takie przepisy były oczywiście popularne nie tylko we Włoszech czy w Polsce, ale w całej Europie. Przepis na wino Hipokras w języku angielskim (pt. *To make Ipocras*) przedstawia Ilustracja 32.

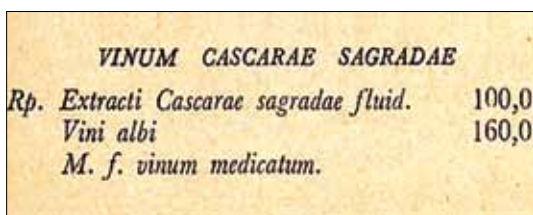
Natomiast w XVIII, XIX i XX wieku popularne były wina lecznicze na bazie surowców sprowadzanych z zachodniej półkuli – takie np. jak wino chinowe, wino kola, wino kondurangowe czy wino kaskarowe. Przepisy na tego rodzaju wina można znaleźć jeszcze w dwudziestowiecznych podręcznikach farmacji, takich na przykład jak *Nauka o przyrządzaniu leków* Koskowskiego z 1927 roku czy w *Recepturze* Supniewskiego z 1957 roku, poza tym w dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych farmakopeach, na przykład w *Komentarzu do ósmego wydania Farmakopei Austriackiej* Lembergera z 1907 roku, i oczywiście w tzw. aptekarskich manualach, czyli rękopiśmiennych, prywatnych aptekarskich zbiorach przepisów (tzw. sekretów), w których oprócz przepisów na leki można znaleźć także przepisy na różne inne rzeczy – na szuwaks, pomadę do włosów i wąsów, na atramenty różnych kolorów, na taką czy inną czekoladę, na ognie bengalskie, wodę kolońską i inne kosmetyki, na nalewki, a także na wina lecznicze.

Wino chinowe otrzymywano się przez rozpuszczenie w winie typu malaga wyciągu z kory chinowej. Kora chinowa była również surowcem, z którego pozyskiwano chininę stosowaną w leczeniu malarii. Wino chinowe również zalecano chorym na febrę, poza tym rekonwalescentom dla ogólnego wzmocnienia organizmu i poprawienia apetytu, a także osobom o osłabionych nerwach.

Wino kola, z wyciągiem z nasion afrykańskiego, wiecznie zielonego drzewa z gatunku *Cola*, zalecano jako środek wzmacniający i uspokajający. Nasiona

Ilustracja 37. Przepis na wino kola w *Nauce o przyrządzaniu leków* Bronisława Koskowskiego (Warszawa, 1927)

Ilustracja 39. Przepis na wino kaskarowe w *Recepturze* Janusza Supniewskiego (Warszawa, 1957)

tego drzewa są stosowane w produkcji coca-coli i pokrewnych napojów orzeźwiających.

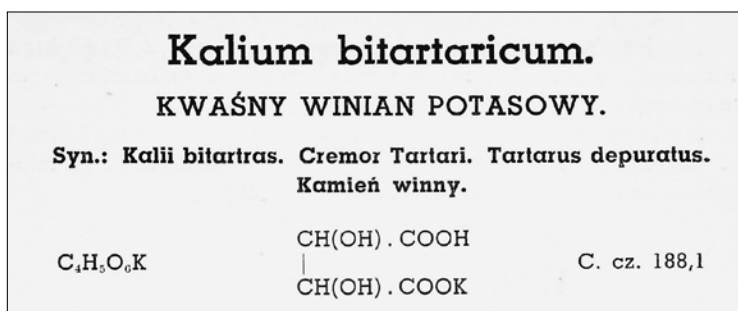
Wino kondurangowe zawierało wyciąg z kory korenienia południowoamerykańskiego pnącza o nazwie tojowiec kondurango. Kora ta zawiera m.in. substancje znieczulające. Wino kondurangowe zalecano na bóle żołądka.

Wino kaskarowe, zwane też winem sagraada, zawierało wyciąg z kory szaktaka amerykańskiego (*Rhamnus purshiana*), zwanego też kruszyną amerykańską. Nazwy hiszpańskie to *cascara sagraada* („święta kora”). Drzewko to rośnie na Antylach i w ogóle w strefie tropikalnej. Kora kaskarowa ma silne działanie przeczyszczające, w związku z tym wino kaskarowe zalecano przede wszystkim w leczeniu chronicznych zaparć – ale poza tym także przeciw dolegliwościom hemoroidalnym i wątrobowym. Kory kaskarowej używa się też jako substancji smakowej przy produkcji takich napojów alkoholowych jak Campari i Vermouth.

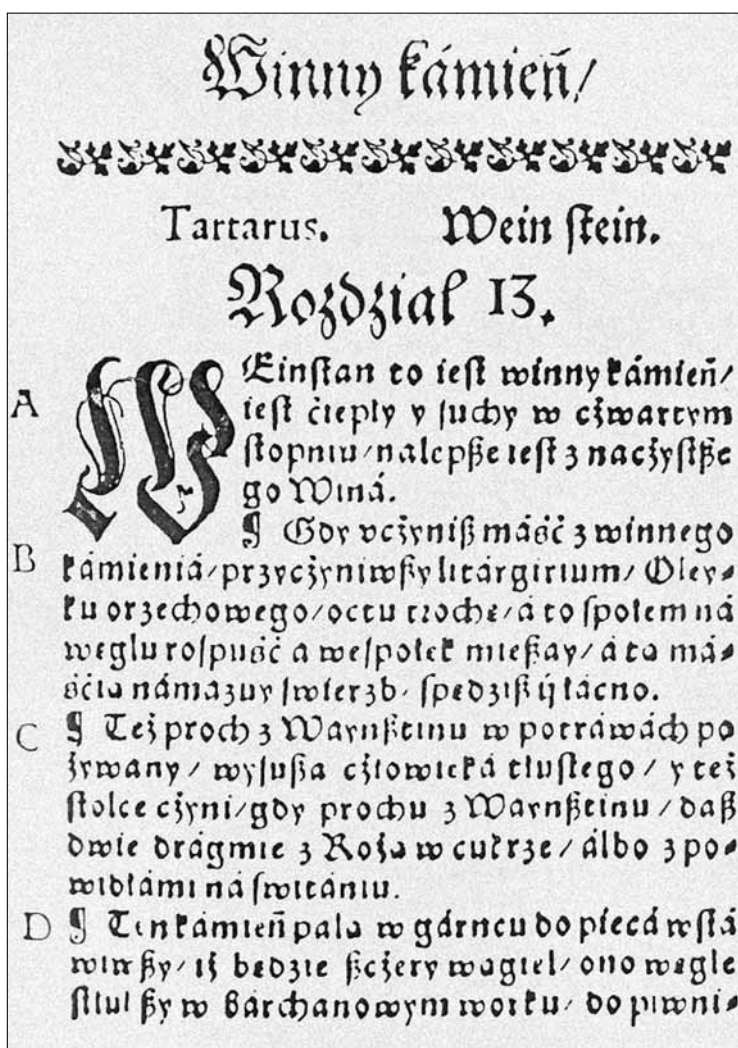
Do celów lekarskich służył, oprócz wina, także tzw. kamień winny, czyli osad gromadzący się na ścianach i na dnie beczek z winem, zwany po łacinie *Tartarus*, a po staropolsku *wajnsztyn*, co było spolszczoną formą niemieckiego *Wein-stein* (winny kamień). Chemicznie kamień winny to winian sodowo-potasowy. W osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych lekospiśach był zalecany dla „młodych osób cierpiących na przekrwienie głowy i klatki piersiowej”, na gorączkę i skłonność do obstrukcji, a także jako środek przeciwko hemoroidom powstałym w następstwie obstrukcji. Natomiast w *Herbarzu* Marcina Siennika (Kraków, 1568), czytamy, że z kamienia winnego robiono maść na świerzb i że „ten kamień (winny) palą w garncu do pieca wstawiwszy, iż będzie szczyry wągiel, ono

Ilustracja 38. Przepis na wino kondurangowe w *Komentarzu Farmakopei Austriackiej* Ignacego Lembergera (Kraków, 1907)

Ilustracja 40. Fragment rozdziału poświęconego kamieniowi winnemu w *Farmakopei Polskiej II* (Warszawa, 1937)

Ilustracja 41. Rozdział poświęcony kamieniowi winnemu w *Herbarzu* Marcina Siennika (Kraków, 1568)

węgle stłuktszy, w barchanowym worku do piwnicy wieszają, z tego olej wykapie piękny. Ten olejek wiele szkaradości z lica ściera i krosty leczy.”

Otrzymano: 2009.10.08 · Zaakceptowano: 2009.10.15

Przypisy

1. Pharmacopoea Regni Poloniae. Warszawa, 1817, s. 78: “In usum pharmaceuticum maxime veniunt: Vinum Gallicum album, Rhenanum et Vinum Malacense.” Wino Malaga (Vinum Malacense), pochodzące z hiszpańskiej prowincji Malaga, to wino słodkie, zawierające 13–19% alkoholu.
2. I. Lemberger, S. Droba, Komentarz do Farmakopei Austriackiej. Kraków, 1907, s. 599.
3. Aulus Cornelius Celsus (53 p.n.e. – 7 n.e.) – rzymski uczonec, encyklopedysta, autor podręcznika lekarskiego *De medicina libri VIII*. Przekład polski: A. Korneliusza Celsa o lecznictwie ksiąg ośmiuro. Tłum. Henryk Łuczkiwicz, Warszawa, 1889.
4. Podany przy tytule tej farmakopei rok 1498 to data pierwszego wydania, do którego nie mam dostępu. W dalszym ciągu tego artykułu będę korzystał z wydania drugiego, opublikowanego we Florencji w 1555 roku. Farmakopea florencka była pierwszym urzędowym lekospisem w Europie, do którego stosowanie się (przez aptekarzy florenckich) było obowiązkowe.
5. Dispensatorium Pharmaceuticum Austriaco-Viennense. Wiedeń, 1770, s. 21.
6. Oryg. (w polskim tłumaczeniu wonilana) – z arab. lubbān – aromatyczna żywica otrzymywana z drzew gatunku *Boswellia*, w szczególności z drzewa *Boswellia sacra* (syn. *Boswellia thurifera*).
7. W czasach Celsusa jeden denar ważył 3,9 g.
8. Oryg. „ex passis tribus sextariis decocuntur” – „gotuje się w trzech sekstariach wina rodzynkowego”. 1 sextarius = 0,57 l.
9. „Miva to środek wzmacniający żołądek, robi się go z soku pigwowego i cukru.” (H. Schelenz, *Geschichte der Pharmazie*, Berlin, 1904, s. 335).
10. Nieznany autor podręcznika dla aptekarzy pt. Grabadin. Pełny tytuł tego podręcznika jest następujący: *Ioannis Mesue grabadin. Quod est aggregatio et antidotarium electuariorum et confectionum et aliorum medicinarum compositorum* (Johannesa Mesuego Grabadin, to jest opis antidotów, powidełek, konfektów i innych leków złożonych). Jest to łacińska kompilacja z XI wieku, opatrzona nazwiskiem „Mesue”, której arabskiego pierwowzoru nigdy nie odnaleziono; dlatego przez długi czas uważano, że autorem tej kompilacji był jakiś Mesue Młodszy, dla odróżnienia od sławnego tłumacza dzieł klasyków starożytnej medycyny greckiej na arabski, Johannesa Mesue (777–837), któremu w związku z tym nadano przydomek „Starszy”.
11. 1 funt = 0,32 kg.
12. Czyścica lekarska, *Calamintha officinalis* L.
13. 1 uncja = 27,3 g.
14. *Bdellium* – wonna żywica wydzielana przez drzewo *Commiphora africana*, rosnące w północno-zachodniej Afryce i na Półwyspie Arabskim.
15. Kasja – cynamonowiec chiński (*Cinnamomum cassia*). Jest znacznie twardsza niż cynamon (cynamonowiec cejloński, *Cinnamomum verum*). Kasja jest sprzedawana w postaci kawałków grubej kory albo pojedynczych ruloników.
16. Wilczomlec – roślina podobna do kaktusa. Rośnie w ciepłych krajach całego świata, szczególnie licznie w Afryce. Gatunkiem typowym jest *Euphorbia antiquorum* L. Wszystkie gatunki wytwarzają biały, ostry i trujący sok mleczny (zawiera kwas euforbinowy, euforbinę, związki cyjanogenne), który może spowodować zapalenia skóry, pęcherze i owrzodzenia. W dawnej medycynie sok ten był stosowany jako silny i gwałtownie działający środek przeczyszczający i wymiotny.
17. *Paireira brava* – korzeń południowoamerykańskiego pnącza *Convolvulus brasilianus*, stosowany przez Brazylijczyków i Portugalczyków w leczeniu różnych chorób, ale szczególnie jako lek moczopędny i lek na kamienie nerkowe.
18. Żywica drzewa balsamowego, *Copaifera officinalis* L.
19. *Potentilla erecta* L.
20. Maceracja to zmiękczenie (łac. *macerare* – zmiękczać) tkanek roślinnych wskutek ich długotrwałego moczenia. W tym przypadku ekstrakcję substancji czynnych ułatwiają też zawarte w winie alkohol i kwasy.
21. Stroje bobrowe (*Castoreum*) – gruczoły przyzębne samca i samicy bobra. Wysuszone i sproszkowane, były stosowane w leczeniu

histerii, również tej związanej z zaburzeniami seksualnymi. W prze-myśle perfumeryjnym stroje bobrowe służyły jako utrwalacz zapachów.

22. Styrak – żywica drzewa z gatunku *Styracaceae*. Działanie wykrztuśne, przeciwbakteryjne i przeciwzapalne.
23. Galban – aromatyczna gumożywica wydzielana przez łodygi i kłącza bylin *Ferula galbaniflua* i *Ferula rubricaulis* (rosnących w Afganistanie i Iranie) w postaci zastygającego na powietrzu mlecza.
24. Zob. wyżej, przypis 16.
25. Zob. wyżej, przypis 15.
26. Opopanak – jadalna żywica rośliny o nazwie *Opopanax chironium*. Była stosowana do leczenia skurczów, astmy, histerii i hipochondrii, a także jako środek pobudzający czyszczenia miesięczne.
27. *Carobalsamum* – owoc drzewa *Commiphora opobalsamum*, rosnącego w Arabii Saudyjskiej i Somalii. Owoce te, wielkości ziaren grochu, mają bardzo przyjemny smak i zapach, były stosowane m.in. do robienia wina o nazwie hipokras.
28. W *Antidotarium Pseudo-Mesuego* (zob. wyżej, przypis 10) pełna nazwa tej maści brzmi: „*Unguentum Agrippae quo Agrippa rex iudeorum utebatur*” („Maść Agryppy, której używał Agryppa, król żydowski”).
29. Ośle ogórki – owoce tryskacza sprężystego (*Ecballium elaterium* L.). Dojrzałe owoce przy lekkim dotknięciu oddzielają się od szypułki i wyrzeliwują pokryte lepkiem śluzem nasiona na odległość do 2 metrów. Roślina lecznicza (o właściwościach przeczyszczających) i trująca.
30. Kołaczyki (gr. *trochisci*) sporządzano się przez roztarcie suchych leków, zwykle pochodzenia mineralnego, zarobienie ich nietłustym płynem, np. octem lub winem, i zasuszenie. Przed użyciem kołaczyk był ponownie rozcierany tym samym płynem, którym był zarabiany, i w takiej postaci przykładany na chore miejsce. Kołaczyki służyły do spajania i gojenia świeżych ran, a także do leczenia hemoroidów i „wrzodów złośliwych uszu, nosa i części sromnych” (cytat z *De medicina libri VIII Celsusa*).
31. Chalkantyt – uwodniony siarczek miedzi ($\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$)
32. Pigułki w czasach Celsusa, a także w średniowieczu, były postacią leku zarezerwowaną przede wszystkim dla środków przeczyszczających. Podobnie jak tzw. kęski (gr. *katapotia*) były postacią leku zarezerwowaną przede wszystkim dla środków przeciwbólowych i nasennych (zob. niżej, przypis 40).
33. 1 funt = 0,358 kg; 1 uncja = 29,8 g; 1 drachma = 3,73 g; 1 skrupuł = 1,25 g; 1 gran = 0,056 g.
34. Kolokwinta (*Citrullus colocynthis*) – roślina dyniowata; owoce żółte, wielkości pomarańczy, działanie silnie przeczyszczające.
35. Tlenek cynku.
36. Orvieto – miasto w Umbrii (Włochy).
37. Korzeń ostroży plamistego (*Curcuma zedoaria*).
38. „Roob to sok niektórych owoców zagęszczony na stońcu albo na ogniu, tak aby można go było przechowywać i używać przede wszystkim przy niedyspozycjach ust (warg), sam lub zmieszany z miodem lub z cukrem, lub z mosczeniem. Ma trwałość jeden rok, a przechowuje się go w naczyniach szklanych lub glinianych glazurowanych.” (Farmakopea florencka, Florencja 1550, s. 75)
39. „Malagmat, plaster i kołaczyk (ten ostatni po grecku *trochiscus* zwany) mają w ogóle te same własności; różnią się jednak tym, że pierwszy z nich przyrządza się głównie z wonnych części roślin i gałązek ich; plastery zaś i kołaczyki przeważnie z jakichś leków mineralnych. Nadto, malagmat przy roztarciu łatwo mięknie, a przykłada się do nienaruszonej skóry, kiedy przeciwnie troskliwie rozcierane mają być ciała, z których wyrabiają się plastery i kołaczyki, aby nie obrażały rany, którą nimi okładamy.” (Aulus Cornelius Celsus, *O lecznictwie ksiąg ośmiuro*, op. cit.)
40. „Mamy wiele rodzajów kęsków, które używają się w rozmaitych celach. Kęski łagodzące ból przez sen na-zywają Grecy *Anodyna*; użycie ich szkodzi, z wyjątkiem koniecznej potrzeby; przyrządzają się bowiem z leków gwałtownie działających i żołądkowi przeciwnych.” (Aulus Cornelius Celsus, *O lecznictwie ksiąg ośmiuro*, op. cit.). Z lektury przepisów Celsusa na tzw. kęski (gr. *katapotia*) wynika jednak, że była to postać leku przeznaczona dla środków przeciwbólowych i nasennych.
41. Wzdęcia.
42. Wozgrza (staropol.) – flegma, rozumiana w kontekście fizjologii humorальной Hipokratesa (cztery płyny ustrojowe: krew, żółć żółta, żółć czarna i flegma).
43. Zob. przypis 31.
44. „Do rzędu tych zalicza autor nie tylko leki wyzerające (w naszym rozumieniu), ale także takie, które po prostu ciało i części jego niszczą bez nadzarcia, sprowadzają nienieknie.” (Przypis w polskim przekładzie Celsusa, sporządzony przez autora przekładu, Henryka Łuczkiwicza).

45. Zieleń miedziowa, uwodniony octan miedzi.
46. Aurypigment, siarczek arsenu (As_2S_3).
47. Hematyt, tlenek żelaza (Fe_2O_3).
48. Również późniejszy niż Celsus autorzy, tacy jak Dioskorides i Pliniusz (I wiek n.e.) piszą o winie jako leku. Na przykład Dioskorides ostatnią część swojej pracy pt. O środkach leczniczych w połowie poświęcił właśnie winom. Pisze tam m.in.: „Wszystkie proste wina łatwo się wchłaniają, mają właściwości rozgrzewające, pobudzają apetyt, są dobre dla żołądka, mają właściwości odżywcze. Natomiast stare i słodkie wina są dobre na dolegliwości pęcherza i nerek, a także na różnego rodzaju rany i zapalenia.” Natomiast Pliniusz w rozdziale 16. XIV księgi swojej Historii naturalnej (którą to księgę w całości poświęcił sprawom związanym z winami), pisze m.in. że „żadne inne wino nie jest bardziej przydatne do lekarstw” niż wino z miejscowości Pucino nad Adriatykiem i że wino z miejscowości Sygnia jest „cierpkie, służy do zatrzymania biegunki i jest między lekarstwa policzone”.
49. Pliniusz, Historia naturalna, księga XIV, rozdział 18.
50. Piotun (absynt, *Artemisia Absinthium*) zawiera związki goryczowe, garbniki i flawonoidy (grupa związków chemicznych spełniających funkcję barwników i substancji chroniących przed atakiem owadów i grzybów). Ma działanie pobudzające funkcje wydzielnicze przewodu pokarmowego, działa żółciopędnie i odkażająco, jest też środkiem odrobaczającym.
51. Hyzop lekarski (*Hyssopus officinalis*) był i jest stosowany w leczeniu zaburzeń trawienia, ma też działanie wykrztuśne i odkażające (w stanach zapalnych błony śluzowej jamy ustnej i dziąseł).
52. Ciemiernik cuchnący (*Helleborus foetidus*). Wszystkie części rośliny są trujące; objawy zatrucia to ciężkie wymioty, a nawet delirium. Zawiera glikozydy nasercowe – dlatego dawniej był używany jako lek poprawiający pracę serca u osób starszych. Był też stosowany do leczenia puchliny wodnej, nerwicy i hysterii.
53. Szanta pospolita (*Marrubium vulgare*) jest bardzo gorzka w smaku, ma działanie wykrztuśne, moczopędne i uspokajające (pobudza wydzielanie soku żołądkowego i żółci oraz reguluje częstotliwość skurczów serca). Jest używana do leczenia nieżytów górnych dróg oddechowych, zaburzeń przewodu pokarmowego, chorób wątroby i woreczka żółciowego oraz przy zaburzeniach miesiączkowania.
54. Cebula morska (*Urginea maritima*) rośnie w rejonach Morza Śródziemnego. Zawiera glikozydy nasercowe, stosowane w leczeniu chorób serca.
55. Tzw. korzenie to przyprawy (jeden z łacińskich synonimów wyrazu 'korzenie' to *aromae*) – takie jak goździki, cynamon, pieprz itp. W Słowniku języka polskiego S. B. Lindego pod hasłem „korzenie”, jako drugie znaczenie tego wyrazu (obok pierwszego: np. korzeń drzewa, łac. *radix*) czytamy: „korzenie – aptekarskie wonne przyprawy”.
56. Tatarak (*Acorus calamus*). Cała roślina jest silnie aromatyczna, ale szczególnie jej kłącze, które zawiera olejki eteryczne o bogatym składzie, poza tym substancję gorzką zwaną akoryną, a także garbniki.
57. Kozłek lekarski (*Valeriana officinalis*). Kłącze i korzeń kozłka lekarskiego mają łagodnie działanie uspokajające i ułatwiające zasypianie.
58. Oman wielki (*Inula helenium*). Olejki eteryczne zawarte w korzeniu (m.in. azulen) mają działanie wykrztuśne, żółciopędne i żółciotwórcze, bakteriobójcze i ograniczające rozwój flory bakteryjnej w jelitach.
59. Kopytnik (*Asarum europaeum* L.) to roślina lecznicza, ale i trująca (jeden z olejków eterycznych w kłądzu zawiera toksyczny azaron). W małych ilościach działa wykrztuśnie, w większych wymiotnie. Stosuje się go w przewlekłych nieżytach oskrzeli i gardła i zaflegmieniu płuc, a także w leczeniu pęcherza moczowego i nerek.
60. Galgant chiński lub alpinia lekarska – roślina z rodziny imbirowatych. Kłącze – aromatyczne, o piekącym smaku – zawiera enzymy, polisacharydy i związki o działaniu antybakteryjnym. Galgant chiński był używany na niestrawności, bóle żołądka, jako środek pobudzający apetyt i ułatwiający trawienie, jako środek antybakteryjny, a także jako lek na wrzody żołądka i dwunastnicy.
61. Sekrety Aleksego z Piemontu to szesnastowieczny włoski zbiór przepisów na leki, kosmetyki, substancje zapachowe, przepisy na tzw. konfekty z owoców i przepisy dotyczące różnych rzemiosł artystycznych. Oryginalny, włoski tytuł tego jest *Segreti del reverendo donno Alessio Piemontese* („Sekrety wielobnego Aleksego z Piemontu” – pierwsze wydanie: Wenecja, 1555). Wkrótce po ukazaniu się została przetłumaczona na osiem języków (francuski, angielski, flamandzki, łacina, hiszpański, polski, niemiecki i duński), które to przekłady, podobnie jak włoski oryginał, były wznawiane jeszcze pod koniec XVIII wieku. W sumie wszystkich wydań tej książki było blisko 170. Autorem tej książki był Aleksey z Piemontu (przełom XV i XVI w.), zakonnik, medyk i alchemik. Przekładu Sekretów Aleksego z Piemontu na język polski dokonał Marcin Siennik. Przekład ten ukazał się jako suplement do Herbarza Polskiego, też opracowanego przez Marcina Siennika i opublikowanego w Krakowie w 1568 roku.
62. Przepisy na wina lecznicze dodał do oryginalnych, włoskich Sekretów (w których takich przepisów nie było) tłumacz Sekretów na łacinę, J. J. Wecker (Bazylea, 1563) – z którego to przekładu korzystał Marcin Siennik, tłumacz Sekretów na język polski (Kraków, 1568).
63. Szałwia lekarska (*Salvia officinalis*) poprawia pracę układu trawienego, obniża poziom cukru we krwi, napary z szalwii łagodzą zapalenia gardła i skóry.
64. Borag – ogórecznik lekarski (*Borago officinalis*).
65. „Muszkatelli przyprawa. Weźmij lakrycy, paprotki i hanyżku ogrodowego po dwie dragmy, muszkatu trzy dragmy, ziela tatarskiego jedną, wszystko to miatko utarwszy, w woreczku zawiesz do wina.” (Aleksego Pedemontana Tajemnice, op. cit. s. 622 D).
66. Surowcem leczniczym jest tutaj korzeń i owoc, z których wytwarza się olejek pasternakowy, zawierający takie na przykład flawonoidy jak rutyna, która służy do produkcji rutinoscobrinu.
67. Gałgan – poprawnie galant (zob. przypis 60).
68. Surowcem są liście, kwiaty i owoce używane jako przyprawy do potraw. Z mirtu wytwarza się też olejek eteryczny dla przemysłu kosmetycznego. Napar z liści działa antyseptycznie i ściągająco i był stosowany do leczenia łuszczycy, stłuczeń, a także hemoroidów.
69. Mastyka, mastyks – żywica otrzymywana z drzew *Pistacia lentiscus*, rosnących na terenach wokół Morza Śródziemnego. Żywica ma zwykle postać jasnocytrynowych grudek o balsamicznym zapachu i gorzkim smaku. Jest do dziś stosowana w lecznictwie, w tym również jako lepiszcze do pigulek. Natomiast w przeszłości była używana do żucia w celu usuwania przykrego zapachu z ust i odkażania dziąseł i zepsutych zębów.
70. Lakrycja – poprawnie lukrecja. Największe znaczenie ma lukrecja gładka (*Glycyrrhiza glabra*). Z gotowanych korzeni lukrecji po zagęszczeniu otrzymywano w średniowiecznej Europie ciemny i bardzo słodki produkt, z którego wyrabiano pałeczki zwane lukrecją. Substancje zawarte w korzeniu lukrecji mają m.in. działanie przeciwskurczowe, moczopędne, przeciwzapalne, wykrztuśne, przeciwwrzodowe, gojące i pobudzające krwawienia miesięczne.